

Irina ȘIHOVA, Iulii PALIHOVICI

CHIȘINĂUL INTERBELIC ÎN MEMORIA EVREILOR (I)

DOI: doi.org/10.5281/zenodo.3956763

Rezumat

Chișinăul interbelic în memoria evreilor (I)

Acest articol este dedicat reflectării realităților specifice și toposurilor Chișinăului (în special în perioada interbelică) de pe mind map-ul evreilor băștinași și locuitori ai orașului. Ca material analizat, am folosit în principal textele interviurilor înregistrate și prelucrate ca parte a proiectului de colectare a poveștilor și fotografiilor personale, implementat în Moldova de către Institutul Istoric Evreiesc Centropa (Germania) în 2001–2003, precum și alte surse cu caracter memorialistic. În prima parte prezentată, sunt examinate sinagogile și instituțiile de învățământ din Chișinău. Articolul conține o scurtă referință la istoria evreilor din Chișinău, precum și amintiri corelate cu informații istorice despre locuri semnificative pentru Chișinău, cum ar fi Sinagoga Corală, ieșiva, liceele și gimnaziile Principesa Dadiani, Regina Maria, Jeanne d'Arc, Colegiul profesional pentru fete evreice ș.a. Studiul arată modul în care se transformă realitățile istorice, refractându-se prin prisma amintirilor personale. Interpretând memoriile copilăriei din perioada antebelică, înregistrate mai bine de jumătate de secol mai târziu, se poate urmări și procesul de secularizare a comunității evreiești și integrarea acesteia în societatea moldovenească. În viitor, vor fi luate în considerare și instituțiile de caritate evreiești: spitale, orfelinate, aziluri, precum și locul cimitirului evreiesc în istoria orașului și memoriile personale ale evreilor din Chișinău.

Cuvinte-cheie: Chișinău, evrei, istorie orală, arhitectura, sinagogă, instituții de învățământ.

Резюме

Межвоенный Кишинев в памяти евреев (I)

Настоящая статья посвящена отражению конкретных реалий и топов Кишинева (преимущественно межвоенного периода) на mind map евреев – уроженцев и жителей города. В качестве анализируемого материала привлечены в основном тексты интервью, собранные, записанные и обработанные в рамках проекта по сбору личных историй и фотографий, реализованного в Молдове Еврейским историческим институтом Centropa (Германия) в 2001–2003 гг.; а также другие источники мемуарного характера. В представленной первой части рассматриваются кишиневские синагоги и учебные заведения. Статья содержит краткую историческую справку о еврейской истории Кишинева, воспоминания в сравнении с историческими справками о таких значимых для кишиневцев местах, как Хоральная и другие синагоги, ешива, лицеи и гимназии княгини Дадияни, Regina Maria, Jeanne d'Arc, ремесленное училище для еврейских девочек. Исследование показывает, как трансформируются исторические реалии, прелом-

ляясь сквозь призму личных воспоминаний. Кроме того, по детским воспоминаниям довоенного периода, записанным более полувека спустя, можно проследить процесс секуляризации еврейской общины и интеграции ее в молдавское общество. В перспективе будут рассмотрены и еврейские благотворительные учреждения: больницы, сиротские дома, богадельни, а также место еврейского кладбища в истории города и в частных воспоминаниях кишиневских евреев.

Ключевые слова: Кишинев, евреи, устная история, архитектура, синагога, учебные заведения.

Summary

Interwar Chisinau in the memory of the Jews (I)

This article is devoted to the reflection of specific realities and sites of Chisinau (mainly of the interwar period) on the mind map of Jews – natives and residents of the city. We mainly used as material for analysis interview texts collected, recorded and processed as part of the project for the collection of personal stories and photographs, implemented in Moldova by the Jewish Historical Institute Centropa (Germany) in 2001–2003; as well as other sources of memoir character. In the first presented part, Chisinau synagogues and educational institutions are examined. The article contains a brief view of the history of the Jews from Chisinau, as well as their recollections compared with historical information about significant sites of Chisinau, such as the Choral Synagogue and others, yeshiva, Princess Dadiani, Regina Maria, Jeanne d'Ark lyceums and gymnasiums, the vocational school for Jewish girls. The study shows how historical realities are transformed, being refracted through the prism of personal memories. According to childhood memoirs of the pre-war period, recorded more than half a century later, one can also trace the process of secularization of the Jewish community and its integration into Moldavian society. In the future, Jewish charity institutions will also be studied: hospitals, orphanages, almshouses; as well as the place of the Jewish cemetery in the history of the city and in private memoirs of Chisinau Jews.

Key words: Chisinau, Jews, oral history, architecture, synagogue, educational institutions.

Istoria evreilor din Chișinău a fost de mai multe ori și, desigur, în continuare va fi subiectul interesului istoriei locale și al cercetării științifice. Însă un alt aspect este interesant: cum arată Chișinăul în poveștile particulare, memoriile, pe harta minții martorilor vii și participanților la viața orașului. Am studiat 24 de interviuri în genul istoriei orale cu evreii din Chișinău, înregistrate la începutul anilor 2000 pentru Institutul Istoric Centropa¹.

Să începem cu contextul istoric. Evreii locuiesc la Chișinău încă de la începutul sec. al XVIII-lea. În 1774, aproximativ 600 de evrei locuiau într-un oraș cu o populație de aproximativ 7.000 la sfârșitul sec. al XVIII-lea. La acea vreme, orașul era sub stăpânirea otomană. În perioada 1812–1918, Chișinăul a aparținut Imperiului Rus și a fost centrul administrativ al Basarabiei, iar din 1873 – capitala provinciei Basarabia.

Deja în sec. al XIX-lea Chișinăul era un oraș multiethnic și multi-confesional, locuit de evrei, ruși, ucraineni, români, polonezi, germani, armeni, greci, țigani. În această perioadă orașul a crescut rapid – și odată cu el a crescut populația evreiască.

În 1847, la Chișinău locuiau peste 10.000 de evrei, reprezentând aproximativ 12% din totalul populației. Până la sfârșitul secolului, când orașul însumase oficial aproximativ 100.000 de locuitori, numărul evreilor a crescut de cinci ori și reprezenta jumătate din populația Chișinăului. Conform Primului Recensământ General al Imperiului Rus din 1897, la Chișinău locuiau 108.483 de cetățeni (inclusiv în suburbii – 23.669): 57.018 de bărbați și 51.778 de femei². Evreii dintre ei numărau 50.237 de locuitori: 24.630 – bărbați și 25.607 – femei, 46.5%³. Cu alte cuvinte, la sfârșitul secolului, evreii erau cel mai mare grup etnic din Chișinău. Mai mult, Chișinăul era cel mai „evreiesc” dintre marile orașe ale Zonei de reședință: la Odesa, Varșovia, Vilno, populația evreiască era mai mare ca cifră absolută, dar nu și în procente.

Odată cu industrializarea, au apărut fabrici, multe dintre ele aparținând evreilor. Dar și printre muncitorii de rând, inclusiv muncitorii zilieri, erau mulți evrei. Evreii au fost reprezentați în toate domeniile vieții, iar comunitatea evreiască a jucat un rol important în dezvoltarea, viața socială și economică a orașului.

Chișinăul a devenit cunoscut în toată lumea datorită infamului Pogrom din 1903. Pogromurile din Imperiul Rus au început încă în anii 1880, dar Pogromul de la Chișinău, care a izbucnit în timpul coincidenței calendaristice în 1903 a Paștelui ortodox și a Pesahului evreiesc, a devenit cel mai sângeros din istoria Imperiului Rus. 49 de evrei au fost uciși, peste 600 răniți, sute de case, magazine și fabrici au fost distruse și arse. În 1905, în Basarabia s-au petrecut din nou pogromuri anti-evreiești și, de data aceasta, nu numai la Chișinău, iar alte 19 persoane au fost ucise. Pogromurile de la Chișinău au devenit un moment de cotitură în istorie, dincolo de Basarabia.

Din 1918, Basarabia și, bineînțeles, și Chișinăul, intră în componența Regatului României. Deși, la sfârșitul anilor 1930, administrația română a supus evreii discriminării, o mare parte a perioadei interbelice, viața comunității evreiești a înflorit.

Iată cum, de exemplu, David Vanșelboim, născut în 1928, își amintește copilăria timpurie, petrecută la Chișinău: *Când eram copil, Chișinăul era un oraș destul de mare. Era locuit de moldoveni, ruși, evrei, greci, armeni, bulgari, polonezi. Am locuit într-un cartier preponderent evreiesc din centrul orașului. Evreii erau meșteșugari și comercianți, dar existau și medici, avocați evrei. În Chișinău erau peste 60 de sinagogi și case de rugăciuni. În afară de instituții religioase, existau școli evreiești pentru băieți și fete, orfelinate pentru orfani și copii din familii sărace, case de bătrâni, un spital evreiesc și o rețea dezvoltată de organizații de caritate. Tinerii evrei erau pasionați de ideile sioniste. Deși respectam tradițiile și sărbătorile, tatăl meu credea cu adevărat în știință și educație. A aparținut intelectualității evreiești progresiste și a lucrat ca pediatru⁴.*

Vom lua în considerare, dacă este posibil (în această publicație sau în continuarea ei) toate tipurile de organizații evreiești menționate în acest paragraf: sinagogi, spitale, organizații caritabile și instituții de învățământ. Dar să începem cu sinagogile ca centre tradiționale ale vieții evreiești.

Este interesant modul în care David Moiseevici estimează numărul de sinagogi din Chișinău: „mai mult de 60”. După cum se știe, există legendara „listă a lui Țirelson”, care include 77 de obiective. Totuși, această listă nu separă „beth kneset”-urile (clădire destinată serviciilor religioase evreiești și, de obicei, și pentru învățătură religioasă): sinagogile în sine, „kloitz”-urile (sinagogi mici) și „știbl”-urile (case și apartamente private, unde se adunau evreii în număr mic, un pic mai mult decât „minian”, – este cvorumul a zece adulți evrei necesari pentru anumite obligații religioase, adică minimum 10 persoane), dar și cele existente și închise la acel moment. Prin urmare, „mai mult de 60” sună destul de credibil. Desigur, nu ne putem aștepta la exactitate istorică de la amintirile din copilărie. Poate David Moiseevici a auzit această cifră în copilărie, sau poate mult mai târziu; important este că el vorbește despre ea.

Polina Leibovici ne vorbește și ea despre viața evreiască intensă și anevoiasă din Chișinăul copilăriei sale: *Chișinăul era împărțit în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos era o zonă săracă și murdară, iar cel de sus era cu mult lux. Existau magazine scumpe pe strada centrală, Aleksandrovskaia. Unul dintre cele mai mari era cel de îmbrăcăminte deținut de familia Barbalat. <...> Proprietarii aduceau mărfuri din Franța și din alte țări europene. <...> Aceste magazine erau destinate oamenilor înstăriți. Existau magazine mai mici. Majoritatea aparțineau evreilor, dar existau și magazine ale proprietarilor ruși. <...> Locuitorii Chișinăului se plimbau pe strada Aleksandrovskaia,*

lângă Arcul de Triumf. Mamele cu copii mici ieșeau la plimbare pe bulevard⁵.

Exact un an, din iunie 1940 până în iunie 1941, Chișinăul și toată Basarabia au aparținut Uniunii Sovietice. În acest an, zeci de mii de basarabeni, inclusiv mii de evrei, au fost deportați în Siberia, în primul rând sioniștii, intelectualii și oamenii de afaceri. La 16 iulie 1941 trupele germane și române au intrat în oraș. În următoarele luni, mii de evrei au fost uciși, peste 11.000 au fost trimiși în ghetoul de la Chișinău, iar de acolo deportați în lagărele guvernământului din Transnistria. Puțini dintre evreii din Chișinău au supraviețuit.

După război, la Chișinău mai erau aproximativ 5.000 de evrei. Puțini dintre ei erau supraviețuitori ai ghetoului de la Chișinău, cei mai mulți s-au întors din evacuare, iar unii din lagărele de concentrare. În perioada sovietică, în oraș funcționa o singură sinagogă (Gleizer Șil, sinagoga geamgiilor și a legătorilor de cărți), viața religioasă evreiască a fost de fapt interzisă, deși, în 1970, numărul evreilor care locuiau în Chișinău a crescut la 50.000. În anii '70, mii de evrei au emigrat, în principal în Israel. Când Moldova și-a declarat independența în 1991, aproximativ 35.000 de evrei mai locuiau în capitală. În prezent, rămân doar câteva mii.

Cu toate acestea, din 1989, viața comunității evreiești a reînviat.

I. SINAGOGILE. Sinagoga Corală

Bella Ceanina, născută în 1923, în interviul acordat Centropiei relatează despre importanța Sinagogii Corale pentru familia ei: *Părinții mei au respectat întotdeauna sărbătorile evreiești. Îmi amintesc bine că în vacanțe tatăl meu îmbrăca un costum negru și mergea cu mama la Sinagoga Corală, cea mai mare din Chișinău. Tatăl meu avea un tallit mic pe care îl purta de sărbători. Uneori mă luau cu ei. Stăteam la balcon cu mama. Sinagoga era foarte frumoasă și aglomerată⁶.*

Clădirea Sinagogii corale s-a păstrat, însă este de nerecunoscut. În prezent, în această clădire, se dau spectacolele teatrului rusesc Anton Pavlovici Cehov; dar până în 1940 aici cânta cantorul Sinagogii Corale. Sinagoga a fost deschisă în septembrie 1913. La inaugurare, cei prezenți au cântat „Боже, царя храни!” – imnul Imperiului Rus. Fotografii istorice ne arată impresionanta clădire a Sinagogii Corale – tipică pentru acea vreme arhitectură a sinagogilor, cupolă și fațadă în stil maur. Șirurile de cărămizi închise și deschise la culoare dădeau sinagogii un aspect impresionant. Dar nici cupola, nici fațada mără nu s-au păstrat.

Rabinul sinagogii Iehuda-Leib Țirelson, era o cunoscută personalitate publică, membru al parlamentului românesc. L-am văzut probabil, dar nu-mi

amintesc cum arăta. Țirelson a murit în primele zile ale războiului. Se spune că o bomba a lovit apartamentul său⁷.

Există două versiuni ale morții rabinului Țirelson, care se aseamănă doar în termeni generali și datare. Ambele coincid prin faptul că rabinul la vârsta de optzeci și doi de ani a refuzat să se evacueze din Chișinău și a murit în primele zile ale războiului. Dar o versiune prezintă o imagine romantică a unui luptător care încearcă să influențeze autoritățile de ocupație: fie să apeleze la umanismul lor, fie să-i intimideze cu autoritatea, statutul și legăturile sale (a fost membru al parlamentului român până în 1926 și era cunoscut la curtea regală românească etc.). O a doua versiune (adevăr istoric) este a unui chișinăuian, care, la fel ca mulți alții, a murit în timpul unuia dintre primele bombardamente, la începutul lunii iulie 1941.

Este interesant faptul că Bella Semionovna nu susține „legenda” populară în rândul oamenilor, ea urmărește versiunea istorică.

Riva Belfor, născută în 1934, își amintește și ea de viața religioasă din Chișinău înainte de al Doilea Război Mondial: *În 1939, familia noastră s-a mutat la Chișinău. Aveau nevoie de un șoihet, măcelar pentru sacrificare rituală. Am închiriat un apartament cu trei camere mici. În curte era un hambar unde lucra tatăl meu. Fratele meu mai mare, Motl, îl ajuta pe tata, așa învăța de la el. Motl a studiat la heder – școală religioasă pentru băieți. Tatăl și bunicul l'heil petreceau mult timp învățându-l. Fratele meu se pregătea pentru ritualul Bar Mițva – majoratul evreiesc. Ceremonia a fost susținută de rabinul Țirelson în Sinagoga Corală. După aceasta, Motl a fost înscris la ieșiva, școală religioasă unde se pregăteau viitorii rabini. Profesori de religie bine pregătiți, precum rabinul Țirelson și unchiul nostru Iosif Epelbaum predau la ieșiva din Chișinău⁸.*

Clădirea Sinagogii Corale nu a avut de suferit în timpul războiului, iar evreii care au supraviețuit Holocaustului, întorcându-se la Chișinău, au sperat să folosească din nou clădirea ca centru religios, dar nu li s-a permis. Teatrul rusesc Anton Cehov a primit clădirea fostei sinagogi după reconstrucție. În 1966, clădirea a fost complet reconstruită în spiritul constructivismului sovietic. Astfel, actuala clădire a teatrului Anton Cehov nu seamănă deloc cu cea din 1913.

Sinagoga Lemnăria

Clădirea fostei sinagogi Lemnăria a fost construită în 1835 și mai bine de 100 de ani a servit ca lăcaș pentru una dintre sinagogile centrale ale orașului. De aici, în 1903, a pornit procesiunea funerară, care a petrecut la cimitirul evreiesc sulurile Torei, pângărite în timpul Pogromului.

Către sfârșitul sec. XX, din clădirea originală s-a păstrat doar demisolul, unde pe vremuri era mikve, și fațada, care, la începutul anilor 2000, în timpul reconstrucției clădirii, a fost împodobită cu un basorelieu, reprezentând o menoră. Conform proiectului lui Semion Șoihet, cunoscut arhitect și, în același timp, personalitate publică evreiască, clădirea a fost semnificativ reconstruită în partea istorică, iar în adâncimea curții alte două aripi i-au fost adăugate. Aici se află birourile și proiectele multor organizații evreiești: culturale, educaționale, caritabile și de tineret. Începând cu 2019, clădirea Sinagogii Lemnăria redvine casă de cult, deoarece la subsol, unde înainte era mikva, acum au fost înființate camere de rugăciuni pentru bărbați și femei.

„Monument de arhitectură de însemnătate locală, introdus în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău, alcătuit de Academia de Științe. Datează de la sfârșitul sec. al XIX-lea, cu fațadele decorate în stil eclectic.

Clădirea sinagogii este aliniată la linia roșie a străzii. Are un plan aproape pătrat, cu planimetria tradițională pentru clădirile de cult iudaic: încăperea principală de rugăciuni ocupa întreg spațiu interior. Deasupra părții de nord a fost ridicat pe stâlpi locul pentru femei, unde se ajungea de pe o scară laterală. Printr-un culoar lateral din stradă, se ajungea în curtea din spatele clădirii, de unde avea loc intrarea în sinagogă, orientată spre nișa cu Tora. Nișa se afla în grosimea peretelui fațadei principale, care a fost întărită din exterior printr-un rezalit. Interiorul a fost modificat, folosit pentru Uzina experimentală a AȘM. Sub sala de rugăciuni se află un subsol utilizat, cu intrările din culoarul lateral.

Fațada are o compoziție simetrică, cu aspect de clădire cu destinație obștească. Etajul este ridicat pe un demisol masiv care corespunde subsolului, cu trei goluri de ferestre de aerisire și iluminare în arc în plin cintru. Etajul are patru axe de goluri de ferestre în arc în plin cintru, amplasate simetric câte două de o parte și alta a rezaliturii central, încununat de un atic. Colțurile clădirii sunt cu pilaștri, fațada fiind dominată de o cornișă susținută de console alungite⁹.

Sala sinagogii era inițial la parterul clădirii. Astăzi ea este folosită ca sală pentru spectacole teatrale și concerte. În holul fostei sinagogii există mai multe vitrine cu exponate din istoria comunității evreiești.

În perioada dificilă din punct de vedere politic și economic de după 1990, organizațiile de caritate evreiești precum Joint și Hesed au jucat un rol important în viața evreiască. Ca mulți alții, Șlima Goldstein a relatat pentru Centropa cum Hesed și Joint au ajutat persoanele în vârstă: *Singurul lucru care ne bucură este că, de la momentul obținerii independen-*

ței, comunitățile evreiești au reînviat. Există organizații caritabile: Joint și Hesed, ele ne ajută să ducem o viață decentă. Am revenit la respectarea tradițiilor evreiești pe care le cunoaștem din copilărie. Sărbătorim toate sărbătorile evreiești alături de prietenii noștri, pe care i-am găsit la Hesed. Pe lângă ajutorul material, simțim apropierea și sprijinul evreilor din întreaga lume¹⁰.

Bella Ceanina, născută la Chișinău în 1923, vorbește și despre modul în care Casa Comunității Evreiești și sprijinul său a devenit foarte importantă, în special pentru persoanele în vârstă: *După perestroika, nivelul de viața a multor pensionari a scăzut semnificativ. Pensile personale au fost anulate, ca urmare, am pierdut toate facilitățile și primeam o pensie foarte mică. Cheltuiam cea mai mare parte a pensiei pentru plata utilităților și medicamente. Dar am obținut libertatea, ce ne-a lipsit și am fost martori la renașterea vieții evreiești din Chișinău. Am fondat Biblioteca Evreiască, acum este centrul comunității noastre. În 1993, am devenit unul dintre primii membri ai clubului pensionarilor, care organiza ședințe la Biblioteca Evreiască, și voluntar la Hesed Iehuda, organizație de caritate. În 1997, am devenit conducătorul „Casei calde”. Îmi place foarte mult această muncă. Respectăm toate sărbătorile evreiești și încerc să fac totul în conformitate cu tradițiile evreiești. În ziua de Pesah pun pe o farfurie trei bucăți de mața, așezate între șervețele, un ou, hrean, un cartof – toate cum cere tradiția.*

Biblioteca evreiască este concomitent filiala bibliotecii municipale B. P. Hasdeu și a Centrului Cultural Evreiesc „Ițik Manger” și se află vizavi de KEDEM. Aceasta este una dintre cele mai vechi organizații ale comunității evreiești din Moldova post-sovietică.

Sinagogile breslelor

Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, la Chișinău au fost mai mult de 60 de sinagogi (conform unor surse, chiar mai mult de 70), fapt care ne mărturisește despre viața evreiască activă a orașului.

Pe lângă sinagogile mari, deschise tuturor credincioșilor, la Chișinău au existat multe sinagogi mici și case de rugăciuni care modelau fizionomia vieții evreiești până în 1940. Aceste sinagogi erau întreținute de bresle, inclusiv sinagoga croitorilor, pielarilor, măcelarilor, cizmarilor, geamgiilor și legătorilor de cărți. Într-un interviu acordat Centropei, Ida Voliovici își amintește modul în care familia ei respecta tradițiile evreiești și participa la slujbe în sinagogă din Chișinău: *Bunicul Kelman mergea la Sinagoga măcelarilor de pe strada Izmailovskaia, nu departe de locul în care locuia familia mamei mele, astfel încât tata ar fi putut s-o întâlnească pe mama în sinagogă. Bunicul și bunica mergeau la sinagogă și respectau tradițiile evreiești, țineau kașrut și săr-*

bătoreau sâmbăta (*Şabbat*). Cu toate acestea, pentru bunic, afacerea era pe primul loc, așa că familia nu considera că este păcat faptul că vindea carne clienților sâmbătă¹¹.

Zahar Benderski s-a născut la Chișinău în 1912. Într-un interviu pentru Centropa, el își amintește de viața religioasă dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial: *Familia tatălui meu era religioasă. La Chișinău au existat mai multe sinagogi. Populația era multinațională, formată din moldoveni, români, ruși și evrei, care constituiau aproximativ o jumătate din populație. Vorbeau idiș, rusa și româna. Există un teatru evreiesc, un gimnaziu evreiesc și școli medii evreiești. Toate acestea au fost închise după 1940, când armata sovietică a intrat în Basarabia și a „eliberat-o de români”. Bunicul meu și fiii lui mergeau la Sinagoga Mare, nu departe de casa lor. Sărbătoreau Şabatul și toate sărbătorile evreiești. Bunicul nu purta haine tradiționale evreiești, se îmbrăca obișnuit. Avea barbă și purta kippah. Înainte de a ieși, își puneă pălăria pe deasupra*¹².

După al Doilea Război Mondial autoritățile sovietice au permis supraviețuitorilor Holocaustului să folosească o singură clădire religioasă: Gleizer Şil, sinagoga geamgiilor și a legătorilor de cărți. În prezent sinagoga este un centru important al vieții religioase din Chișinău.

„Sinagoga geamgiilor Gleizer Şil, datează din 1898 și este considerată monument de arhitectură de însemnătate locală, introdus în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău, alcătuit de Academia de Științe, ca sinagoga «sticlărilor»”. Sinagoga Gleizer Şil cu fațadele construite în stil eclectic, cu detalii neoclasiche. Este un complex de clădiri, alcătuit din Casa de rugăciuni (Habad Liubovici, nr. 8) și brutăria pentru coacerea pâinii ritualice – azimei (Habad Liubovici, nr. 10). Sinagoga breslei a fost fondată în anul 1888. În 1896–1897 Secția de construcții a confirmat proiectul clădirii noi a casei de rugăciuni, executat de arhitectul Ț. Ghingher. În timpul celui de al Doilea Război Mondial, clădirea a fost parțial distrusă, fiind refăcută în 1946–1948 cu folosirea pereților și a decorului păstrat. Are un plan rectangular, aliniată cu latura scurtă liniei roșii a străzii. Sala de rugăciuni este pătrată în plan, cu firida unde se păstrează Tora, sculptată în lemn cu motive clasiche. În partea opusă, se află un balcon unghiular, sprijinit pe coloane din fontă de forme orientale, locul femeilor în timpul adunărilor. Spre curte sunt orientate câteva încăperi cu destinație specială, construite în două niveluri.

Fațada principală are o compoziție asimetrică, cu cinci axe, patru de goluri și unul al intrării, amplasat lateral, spre stânga. Gruparea elementelor

arhitecturale este în două registre, la cel inferior de forme rectangulare, la cel superior – în arc în plin cintru. Golurile de intrare sunt îngemănate, amplasate într-un rezalit, integrate în registrul superior printr-un gol în arc, accentuat de un fronton. Intrările sunt separate, ușa din dreapta conduce în sala de rugăciuni, din stânga – la balcon. Pereții sunt finisați în partea superioară printr-o cornișă cu o friză din denticule. Ferestrele mari au diviziuni care sugerează motive de inspirație gotică, în vogă în arhitectura Chișinăului de la începutul sec. XX.

Brutăria specializată este construită într-un nivel, alipită de clădirea principală. Are planul unghiular, cu alinierea laturii lungi la linia roșie a străzii. Comportă trei încăperi, cu o intrare din curte. Două încăperi înguste, cu un cuptor, deserveau procesul de producere a azimei. Fațada are o expresie austeră, determinată de golurile mari, dreptunghiulare ale ferestrelor, cu ancadramente simple, cu un brâu în continuarea plitelor de pervaz¹³.

Clădirea în două nivele a fost reconstruită de mai multe ori, însă, în linii mari, și-a păstrat originalitatea. Începând cu 1990, comunitatea ortodoxă hasidică Habad este înregistrată în Gleizer Şil, iar strada pe care se află sinagoga a fost redenumită Habad Liubavici. Astăzi, Gleizer Şil este una dintre cele patru sinagogi active din oraș.

II. INSTITUȚIILE DE ÎNVĂȚĂMÂNT. Ieșiva Maghen David

La sfârșitul sec. al XIX-lea – prima jumătate a sec. XX continua perioada eroziunii active a tradițiilor medievale evreiești și secularizarea rapidă a vieții evreiești. Acest lucru se reflectă, desigur, în educația evreiască: astfel, educația religioasă tradițională pentru băieți și educația la domiciliu pentru fete se combină și coexistă cu învățământul general laic din școlile moderne generale și profesionale, pentru băieți și fete. Acest fapt, desigur, se reflectă în memorii.

Riva Belfor, născută în 1934, își amintește de viața religioasă din Chișinău astfel: *În 1939, familia noastră s-a mutat la Chișinău. <...> Fratele meu mai mare Motl <...> a studiat la heder – școală religioasă pentru băieți. Tatăl și bunicul Ihil petreceau mult timp învățându-l. Fratele meu se pregătea pentru ritualul Bar Mițva – majoratul evreiesc. Ceremonia a fost susținută de rabinul Țirelson în Sinagoga Corală. După aceasta, Motl a fost înscris la ieșiva, școală religioasă unde se pregăteau viitorii rabini. Profesori de religie bine pregătiți, precum rabinul Țirelson și unchiul nostru Iosif Epelbaum, predau la ieșiva din Chișinău*¹⁴.

În Chișinău existau mai multe hedere – școli primare pentru băieți (obligatoriu pentru toți băieții evrei de la 3 la 13 ani). Însă Ieșiva Chișinăului, sau gimnaziul Maghen David, fondată la inițiativa

rabinului Țirelson, cu renume mondial, era unică. Cel puțin pentru o perioadă ea a fost adăpostită de complexul evreiesc de pe strada Popovskaia – acum Țirelson.

„Monument de arhitectură de valoare locală, inclus în Registrul de monumente de istorie și cultură a municipiului Chișinău, alcătuit de Academia de Științe. A fost construit în al doilea deceniu al sec. XX, construit în stil eclectic, stilizare istorică.

Este un complex alcătuit din două clădiri – o sinagogă și un azil pentru bătrâni, unite printr-o anexă, construite concomitent.

Sinagoga este ridicată pe un plan rectangular, alungit, orientat cu latura lungă în adâncul parcelei, cu fațada îngustă pe linia roșie a străzii. Sala de rugăciuni este luminată prin ferestre aranjate în două registre, cu încăperi ritualice etajate. Fațada are o compoziție simetrică, în care este reflectată structura clădirii, divizată în două registre de golurile ferestrelor, cu un rezalit central. Registrul de jos, care corespunde parterului, este cu bosaje orizontale. Decorul fațadei este eclectic, cu detalii baroce.

Azilul este o clădire construită în două etaje, pe un plan rectangular, aliniat străzii Rabi Țirilson. Planurile etajelor sunt identice, cu un culoar central și distribuirea camerelor de o parte și alta. Fațada este simetrică, cu două rezalite, care continuă motivele decorative ale sinagogii. Paramentul este divizat prin lesene, instalate în plinurile dintre golurile de ferestre în arc ogival la etaj și rectangulare – la parter.

Complexul de clădiri se află într-o stare avansată de deteriorare¹⁵.

Colegiul profesional pentru fete evreice

Colegiul a fost fondat în 1885 la inițiativa elitei intelectuale basarabene și datorită sprijinului financiar al familiei Micinic. Placa comemorativă din interiorul clădirii amintea de generozitatea soților Feiga și Israel Micinic, portretele lor atârând în același loc. Colegiul a fost numit Israel Micinic. Primul director al școlii a fost un renumit doctor și lider sionist Jacob Bernstein-Kogan, mult mai cunoscut în Israel decât în patrie.

Elevii erau veniți din toată Basarabia. Erau mai ales din cele mai sărace familii de evrei. Educația era gratuită, cei mai buni studenți primeau burse, iar școala organiza tabere gratuite de vară. La parterul clădirii se țineau cursurile teoretice, iar orele practice – în atelierul de la etaj. Erau atelier de cusut și pielărie, tot acolo era organizată și practica stomatologică.

Olga Anikst, pedagog de excepție, fondatoarea și primul rector al Institutului de limbi străine din Moscova (actualmente, Universitatea lingvistică de stat M. Terez din Moscova) ne-a lăsat note nepre-

țuite despre studiile sale la această școală în perioada 1897–1905. Olga Grigorievna Anikst (Elka, în alte surse Golda Gherșevna Braverman) s-a născut în 1886 la Chișinău, într-o familie evreiască săracă și tradițional religioasă, a treisprezecea din optsprezece copii. În ciuda rezistenței părinților ei, ea a studiat mai întâi la o școală de fete de o clasă, apoi s-a mutat la gimnaziul de doi ani, iar din clasa a patra la școala profesională.

Școala noastră era finanțată din fondurile de caritate ECO – societate colonială evreiască, care a avut ca scop diseminarea meșteșugurilor și cunoștințelor în rândul tinerilor evrei. Studiile durau 6–8 ani. Programul general al colegiului corespundea celui de patru clase din gimnaziul pentru băieți. Unii absolvenți, după o ușoară pregătire la domiciliu, dădeau examenul extern pentru clasa a VII-a a gimnaziului pentru fete. Majoritatea absolvenților, după absolvirea colegiului, plecau în alte orașe în căutarea unui loc de muncă, deoarece la Chișinău la acea vreme practic nu exista industrie. În ce privește specializarea, școala avea trei secțiuni: croitorie, confecționarea pălăriilor și mercerie. Secția de croitorie era preferată de toți, la celelalte se înscriau la indicațiile directorului. Am fost repartizată la mercerie.

Învățam câte patru ore de teorie și patru ore de meserie. Colegiului îi lipseau tot timpul fonduri, atunci atelierul trebuiau să aducă venituri. Comenzile erau realizate, de regulă, de cele mai bune eleve. Atelierul nostru era condus de Evelina Isaakovna Rosen. De multe ori mergea personal la magazine și farmacii în căutarea comenzilor. Uneori clienții, ei înșiși veneau la atelier. Făceam cutii pentru cofetării și farmacii, genți și serviete, curele din piele fină, care erau atunci la modă, portofele și multe altele. Încuietorile și alte accesorii erau aduse din Polonia sau chiar din Germania, din moment ce la noi nu se produceau astfel de lucruri¹⁶.

Una dintre eleve, Dora Nisman, născută în 1912, la Rezina, își amintește: *Tata a observat că eu coseam foarte bine și a decis că trebuie să continuu studiile la Chișinău. În 1925 am intrat la școală. Aveam 13 ani. Înainte de a pleca, vecinul nostru ucrainean mi-a dat o pungă cu nuci, mere, struguri și ceva bani. Școala era destinată fetelor evreice din familii sărace. Acolo am studiat limba română. Am avut un profesor de istorie foarte bun, evreica Sima Abramovna, și Kavarsky, artistul care ne-a învățat să desenăm: îmi amintesc de figurile pe care le-am pictat pe perete. Am fost învățați să coasem, să croim țesături și să ajustăm hainele după siluetă. Noi inventam modele. Toți profesorii noștri erau evrei, cu excepția profesorilor de limbă română, geografie și chimie. Pregătirea se făcea în limba română. Am studiat timp de doi ani și am primit un*

*certificat de absolvire a școlii. Închiriam o cameră cu trei fete, care veneau și ele din orașe mici. Proprietarii erau evrei, săraci și ei*¹⁷.

După terminarea studiilor, Dora Nisman s-a mutat la Cernăuți, unde și-a găsit de lucru într-unul din magazinele de haine ale orașului.

Băieții și fetele evrei studiau și în gimnaziile și liceele orașului: de exemplu, mulți (în limitele cotelor permise) băieți evrei au absolvit gimnaziile I, II, III și Colegiul comercial pentru băieți.

Liceul Dadiani

La începutul anilor 1880, tânăra Natalia Godlevskaya a absolvit gimnaziul privat Narodostavskaya, unde a rămas să predea geografia. „Un truditor neobosit în domeniul educației tinerelor”, așa cum scrie pe piatra de mormânt, ea și-a ridicat alma mater la o înălțime nouă, devenind directoarea gimnaziului după moartea lui Narodostavskaya. Sub conducerea lui Godlevskaya – după căsătorie principesa Dadiani – gimnaziul privat a devenit cel de-al doilea gimnaziu pentru fete, cu studii complete de opt ani. În 1901, gimnaziul s-a mutat într-o clădire nouă de pe strada Kievskaya (actualmente 31 august), luxoasă și elegantă, construită cu banii principelui Dadiani, conform proiectului lui Alexandr Bernardazzi, arhitectul principal al Chișinăului.

Natalia Dadiani a decedat subit în 1903, dar gimnaziul instituit de ea a păstrat nivelul înalt al instruirii până la începutul războiului.

Ida Volioivici, născută la Chișinău în 1920, în interviul pentru Centropa, își amintește anii de școală: *Când a murit tatăl meu, mi-am dat seama că ar trebui să obțin o educație bună, din moment ce eram responsabilă și de mama mea. Am decis să intru la gimnaziul românesc, așa-numitul liceu al principesei Natalia Dadiani. Principesa Dadiani era o rusoaică originară din orașul moldovenesc Bender. A devenit principesă prin căsătoria cu prințul Gheorghii Dadiani. <...> A decis să deschidă un gimnaziu și a angajat arhitecți cu renume pentru a construi o școală, care astăzi găzduiește Muzeul de Artă. Principesa Dadiani a murit la 38 de ani în 1903, dar gimnaziul numit în onoarea ei, a continuat cu succes activitatea. Initial școală rusă, în 1919 devine liceu românesc. Profesorii ruși care vorbeau limba română au continuat să lucreze la liceu. Directorul liceului a fost Raisa Galina, tot o rusoaică. Am dat examenele de admitere în clasa a patra și am fost primită la gimnaziu. Am prezentat așa-numitul „certificat de sărăcie”, confirmând că sunt orfană ca să primesc scutire de taxe de școlarizare. Fetele evreice constituiau aproape jumătate din clasă, și acolo mi-am făcut prieteni pe viață. Purtam uniformă: rochii negre cu gulere pe care erau brodate literele LPD (Liceul Principesa Dadiani) și numerele noastre. În acei*

*ani, Basarabia trecea rapid la limba română în toate domeniile vieții. În locurile publice, birourile guvernamentale, magazinele mari, pe piețe sau pe străzi, erau anunțuri „Vorbiți doar românește”. Limba mea maternă era limba rusă și vorbeam cu alte fete în rusă. La fel, înțelegeam idișul, deoarece îl vorbeau părinții mei. Știam bine și limba română. Într-o zi, unul dintre profesorii care treceau pe lângă mine a auzit cum eu cu prietena mea, părăsind liceul, vorbeam rusa. Nu ne-a spus nimic, însă a doua zi directoarea liceului, Raisa Galina, ne-a suspendat temporar de la cursuri. Eram fericite – am avut o săptămână întreagă de lăncezeală și citeam cărțile noastre preferate*¹⁸.

Apropiindu-vă de Muzeul Național de Artă, veți observa pe aripa dreaptă a clădirii, la ușă, un panou, care spune că clădirea aparține Liceului Principesei Natalia Dadiani. De fapt, liceul pentru fete nu se afla în această clădire, ci în clădirea centrală, care astăzi găzduiește Muzeul Național de Artă. Pe fotografiile istorice se poate vedea clădirea liceului aparte; clădirile cu două etaje pe părțile stânga și dreapta au fost construite mult mai târziu.

Clădirea a fost deteriorată în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. După reparații majore, până în 1964, a servit ca sediu al Comitetului Central al Partidului Comunist a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești. În anii '70, în dreapta clădirii a fost adăugată o aripă cu două etaje, simetrică cu aripa stângă. În prezent, în clădirea istorică, se află Muzeul Național de Artă.

În Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului clădirea liceului este menționată în felul următor: „Monument de arhitectură și istorie de însemnătate națională, introdus în Registrul monumentelor de istorie și cultură a municipiului Chișinău alcătuită de Academia de Științe. A fost construită în stilul eclectic, cu sursa de influență a goticului florentin.

În 1897 Consilierul de Stat Mitrofan Purișkevici a vândut Consiliului gimnaziului pentru fete în numele N. Dadiani o proprietate imobiliară, aflată la colțul cartierului. După demolarea construcțiilor vechi în 1901 a fost construită clădirea nouă cu 2,5 etaje, autor A. I. Bernardazzi. În timpul celei de a doua conflagrație mondială clădirea gimnaziului a fost deteriorată în partea superioară. Până în anul 1964 a servit drept sediu pentru comitetul central al partidului comunist al RSSM, când clădirea este eliberată și devine Palatul Pionierilor și a elevilor, iar aripa stângă – găzduiește Societatea republicană „Știința”. Din 1976 devine sediul Muzeului de istorie a partidului comunist al Moldovei. În scopul extinderii spațiului muzeistic, a fost construită la dreapta clădirii o aripă din două niveluri, simetrică cu cea

din stânga, atât după amplasament cât și după soluția arhitecturală. Astăzi este sediul Muzeului Național de Arte Plastice.

Clădirea gimnaziului, este aliniată străzii, ridicată în două etaje pe un subsol, pe plan în formă de teu. La joncțiunea aripilor se află scara monumentală cu trei rampe care urcă la etaj. Un perete longitudinal împarte spațiul interior în două părți inegale, un culoar și clase legate în anfiladă circulară.

Fațada principală are o compoziție simetrică, cu un rezalit voluminos central, accentuat de un acoperiș piramidal, încununat de un foișor aerat, prin care are loc accesul în clădire, și două rezalite laterale. Nouă axe compoziționale, reprezintă 8 goluri de ferestre și unul pentru ușa de la balcon, căruia, la parter, îi corespunde ușa accesului de onoare. Paramentul fațadei principale este variat, executat în zidărie aparentă, cu parterul în bosaje orizontale din piatră de gresie, și etajului din cărămidă arsă și detalii cioplite din piatră.

Intrarea era printr-un gol simplu în peretele parterului, neevidențiată în arhitectural, în afară de forma în arc, conturată cu bolțari în spiritul goticului timpuriu și de dominarea axei prin balconul-tribună de la etaj. Ferestrele de forme variate, cu golul în arc în plin cintru și în segment de arc, cu conturarea părții superioare în bolțari ce imită forme gotice. La etaj ferestrele au ancadramente, cu chenare din bosaje de diferită lungime, ce creează o margine în zigzag și cu panouri decorative.

În grosimea pereților rezalitului central și a rezalitelor laterale au fost sculpturi plasate în fride în arc. Partea superioară a pereților este terminată printr-o friză masivă rezultată din console legate printr-o arcatură¹⁹.

Gimnaziul francez Jeanne d'Arc

Familiile bogate de evrei din Chișinău își trimiteau adesea copiii la prestigioase școli private. În imediata apropiere a liceului Natalia Dadiani se afla gimnaziul francez Jeanne d'Arc, un alt gimnaziu pentru fete, unde învățau nu numai elevi evrei. Nu toată lumea își putea permite să își trimită copiii la acest liceu.

Polina Leibovici în anii '30 a fost una dintre elevele evreice ale gimnaziului Jeanne d'Arc. S-a născut la Chișinău în 1924 într-o familie evreiască bogată. Într-un interviu acordat Centropei în 2004, își amintește anii de școală: *După absolvirea școlii primare am intrat la gimnaziul francez „Jeanne d'Arc”. Era un gimnaziu privat, cel mai prestigios și cel mai scump din oraș. Pentru admiterea la gimnaziile Dadiani și „Regina Maria” trebuiau susținute examene, dar nu și la gimnaziul „Jeanne d'Arc”. Instruirea era scumpă și toți cei care își permiteau să plătească erau acceptați.*

Profesori din Franța predau limba franceză la gimnaziu: M. Clement, Mme Pobelle și Mme Pisoli. Aceștia erau oameni inteligenți și educați, care cunoșteau eticheta. Aveam uniformă de vară și iarnă. Uniforma de iarnă era o rochie neagră, cu guler alb și emblema școlii, o haină bleumarin și o pălărie cu margine îngustă, decorată cu o panglică din aceeași țesătură. Vara purtam fuste și bluze albe. Când naștii au venit la putere în România, am început să purtăm o uniformă simplă, în stil militar. <...> Obiectele mele preferate au fost botanica și științele naturii. Mi-au plăcut florile și animalele, dar franceza a fost obiectul meu preferat. <...> Profesorii noștri ne-au spus că trebuie să citim cu voce tare și să ne ascultăm pe noi înșine pentru a stăpâni pronunția. Am citit cărți în franceză și m-a ajutat să-mi reamplific vocabularul. Am căutat mereu cuvinte noi în dicționar. Nu înțelegeam foarte bine matematica, iar la liceu părinții mei chiar au angajat pentru mine un meditator. La Chișinău, era o practică destul de obișnuită să angajezi absolvenți de liceu sau liceeni pentru ore în privat, și eu aveam un astfel de profesor. De cele mai dese ori aceștia erau băieți evrei, întrucât le era mai dificil să găsească de lucru la Chișinău, ei dădeau lecții în particular. În școala noastră nu era antisemitism. Cea mai apropiată și cea mai bună prietenă îmi era Manea Feider, evreică. Tatăl ei era agent de vânzări, iar mama era casnică. Erau bogați, dar nu aveau casa lor, închiriau un apartament. Ne petreceam tot timpul liber împreună. <...> Ne-am destăinuit secretele noastre și citeam cărți împreună. Mie și prietenei mele, Manea, ne-a plăcut tricotatul și broderia. Manea a murit în ghetoul de la Chișinău în timpul războiului²⁰.

Polina Leibovici a supraviețuit Holocaustului, după război s-a întors la Chișinău și a lucrat ca profesoară de franceză.

Clădirea gimnaziului francez Jeanne d'Arc era lângă Liceul Dadiani și actualmente nu există.

Gimnaziul pentru fete „Regina Maria”

În 1864, Liubovi Belugova a fondat la Chișinău o școală privată pentru fetele din familiile aristocraților. La început erau doar unsprezece eleve, lecțiile erau susținute în franceză în propria casă a fondatorului. Școala s-a dezvoltat rapid, deja în 1870 a devenit Gimnaziul nr. 1 a zemstvei, iar în 1881 a trecut într-o clădire nouă – un complex mare de clădiri la colțul străzilor Pușkin și București de astăzi.

Din 1918, când Basarabia a devenit parte componentă a României, școala a fost redenumită în cinstea Reginei Maria a României. Sub acest nume gimnaziul apare în multe interviuri pentru Centropa, deoarece multe fete evreice au frecventat această școală în perioada interbelică. Sara Șpitalnik, născută la Chișinău în 1928, a fost una dintre elevele

școlii: După ce am terminat clasa a patra, am intrat la școala românească „Regina Maria”. Am avut profesori buni. S-a instituit o normă procentuală prin care numărul copiilor evrei nu putea depăși 25% din totalul celor admiși. În clasele noastre „A” și „B” erau în total 100 de elevi, printre care doisprezece fete evreice în clasa A și 13 în B. Purtam uniforma străjerilor: pantaloni de culoare albastru închis până la genunchi, cămăși albe și pulovere bleumarin, curele cu cataramă de oțel, ca în armată, și diferite ecusoane: stema românească, etc. Străjeria era o mișcare a studenților, gen cercetași. În fiecare dimineață, bunica mă ajuta cu hainele, atașa insignele și mormăia în idiș „noh a țvoh”: „un alt ac...”. Aveam lecții de religie. Fetele creștine aveau lecțiile lor <...>, iar noi, fetele evreice, învățam rugăciunile cu un rabin. Din clasa I am studiat și contabilitatea. Băieții au învățat latina și greaca antică, dar noi nu. Am studiat limba franceză din clasa I și germana din a treia. În 1940, tatăl meu a decis să studiez limba ebraică. Întrucât nu a avut timp să mă învețe singur, părinții mei mi-au angajat un meditator. Numele ei era Hana Levina. De multe ori îmi amintesc de ea. Când părinții mei au întrebat-o despre talentele mele, ea a răspuns: „Nu are talente speciale, dar este un copil foarte deștept”. Am reușit să învăț alfabetul ebraic, dar când a venit puterea sovietică în vara anului 1940, a trebuit să renunț la cursurile de ebraică²¹.

În același timp cu Sara Șpitalnik, la gimnaziul de fete a învățat și Zlata Tkaci, primul compozitor-femeie din Moldova. Într-un interviu acordat Centropei, ea ne vorbește despre anii de școală: După ce am absolvit școala primară, am intrat la gimnaziul „Regina Maria” de pe strada Podolskaia. Până atunci, vorbeam fluent româna și eram o elevă bună și sârguincioasă. În mare parte am avut note excelente. Nu eram foarte versată în științe umaniste, dar aveam cunoștințe bune la unele materii. La matematică, am fost una dintre cele mai bune eleve. Profesoara noastră de matematică era o femeie nepoliticoasă. Când cineva greșea, ea spunea: „Aveți un cap cu gaură și este plin cu paie”. În general, în mare parte, profesorii noștri erau bine educați. Erau mai multe fete evreice în gimnaziu, dar atitudinea față de ele era corectă. Poate că acest lucru se datorează nivelului înalt de educație al profesorilor noștri. Copiii erau din familii educate. „Regina Maria” era considerată școală de prestigiu. În gimnaziu era o disciplină strictă²².

În prezent, în clădirea istorică a gimnaziului „Regina Maria” se află liceul „Gheorghe Asachi”.

Note

¹ Toate interviurile sunt disponibile pe www.centropa.org. Din păcate, majoritatea transcrierilor originale în

limba rusă nu s-au păstrat, interviurile există doar în traducerea engleză.

- ² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. 5. Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. СПб., 1905.
- ³ Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона, т. 4 Бе-Абидан-Брес, 1909, стлб. 372–391, ст. «Бессарабская губерния».
- ⁴ <https://www.centropa.org/biography/david-wainshelboim> (vizitat 15.03.2020).
- ⁵ <https://www.centropa.org/biography/polina-leibovic> (vizitat 15.03.2020).
- ⁶ <https://www.centropa.org/biography/bella-chanina> (vizitat 15.03.2020).
- ⁷ Ibid.
- ⁸ <https://www.centropa.org/biography/riva-belfor> (vizitat 15.03.2020).
- ⁹ <http://www.monument.sit.md/diordita/5> (vizitat 15.04.2020).
- ¹⁰ <https://www.centropa.org/biography/shlima-goldstein> (vizitat 15.03.2020).
- ¹¹ <https://www.centropa.org/biography/ida-voliovich> (vizitat 15.03.2020).
- ¹² <https://www.centropa.org/biography/zakhar-benderskiy> (vizitat 15.03.2020).
- ¹³ <http://www.monument.sit.md/habad-liubovici/8-10> (vizitat 15.04.2020).
- ¹⁴ <https://www.centropa.org/biography/riva-belfor> (vizitat 15.03.2020).
- ¹⁵ <http://www.monument.sit.md/rabbi-tirilson/8-10> (vizitat 15.04.2020).
- ¹⁶ http://www.anikst.com/FamilyTree/Vospominania_O.G.Anikst.html (vizitat 25.03.2020).
- ¹⁷ <https://www.centropa.org/biography/dora-nisman> (vizitat 15.03.2020).
- ¹⁸ <https://www.centropa.org/biography/ida-voliovich> (vizitat 15.03.2020).
- ¹⁹ <http://www.monument.sit.md/31-august-1989/115> (vizitat 15.04.2020).
- ²⁰ <https://www.centropa.org/biography/polina-leibovic> (vizitat 15.03.2020).
- ²¹ <https://www.centropa.org/biography/sarra-shpitalnik> (vizitat 15.03.2020).
- ²² <https://www.centropa.org/biography/zlata-tkach> (vizitat 15.03.2020).

Referințe bibliografice / References

1. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. 5. Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. СПб., 1905. / Pervaia Vseobsceaia perepisi naselenia Rossiskoi imperii 1897 g. Vip. 5. Okoncatelno ustanovlennoe pri razrabotke perepisi nalicinoe naselenie gorodov. SPb., 1905.
2. Еврейская Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. СПб., 1908–1913. / Evreiskaia Entiklopedia Brokgauza i Efrona. SPb., 1908–1913.

3. Тарнакин В., Матей З. Учебные заведения Кишинева XIX – начала XX веков. Кишинев: Pontos, 2014. / Tarnakin V., Matei Z. Ucebne zavedenia Kishineova XIX – naceala XX vekov. Kishinev: Pontos, 2014.
4. <http://www.anikst.com> (vizitat martie-aprilie 2020).
5. <https://www.centropa.org> (vizitat martie-aprilie 2020).
6. <http://www.monument.sit.md> (vizitat martie-aprilie 2020).
7. <http://oldchisinau.com> (vizitat martie-aprilie 2020).

Irina Șihova (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie. Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Ирина Шихова (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии. Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Irina Shikhova (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Philology. Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: jewish.heritage.md@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4315-6585>

Iulii Palihovici (Chișinău, Republica Moldova). Doctorand. Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Юлий Палихович (Кишинев, Республика Молдова). Докторант. Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Iulii Palihovici (Chisinau, Republic of Moldova). PhD student. Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: j.h.moldova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3044-0205>